

USTAWA RZĄDOWA 1791 R.: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

USTAWA RZĄDOWA 1791 R.: THE QUESTION OF ITS POLITICAL AND LEGAL SIGNIFICANCE

Загорулько О.А.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри гуманітарних
та фундаментальних юридичних дисциплін
Харківського економіко-правового університету

У статті аналізується зміст польської Конституції від 3 травня 1791 р. у контексті відповідності її тексту ідеям епохи Просвітництва, актам Американської та Французької революцій кінця XVIII ст. Робиться висновок щодо її політико-правового значення.

Ключові слова: конституція, форма правління, шляхетські привілеї, Ustawa rządowa 1791 р., парламентаризм, розподіл влади, права людини.

В статье анализируется содержание польской Конституции от 3 мая 1791 г. в контексте соответствия ее текста идеям эпохи Просвещения, актам Американской и Французской революций конца XVII ст. Определяется ее политико-правовое значение.

Ключевые слова: конституция, форма правления, шляхетские привилегии, Ustawa rządowa 1791 р., парламентаризм, разделение властей, права человека.

The article analyzes the Constitution of Poland dated May 3, 1791 in the context of its relevance to the ideas of the Enlightenment and laws of American and French revolutions of late XVII century. It also defines its political and legal significance.

Key words: Constitution, form of government, Ustawa rządowa 1791, privileges of Gentry, parliamentarism, division of powers, human rights.

Постановка проблеми. Ціль. На тлі буремних подій Французької революції, що розпочалася 1789 р., 3 травня 1791 р. польський Чотирирічний сейм прийняв Ustawy rządowu, що увійшла в історію під назвою Konstytucya 3 maja, і оскільки французи затвердили свою Конституцію лише 3 вересня 1791р., багато хто з дослідників вважає, що польська конституція може бути визнана за *першу європейську конституцію*, зокрема, польські автори Міхал Тимовський, Ян Кеневич, Єжи Хольцер [1, с. 289], російські дослідники Е.С. Ковальська [2, с. 10; 3, с. 64-65], В.І. Чехарина [4, с. 617], В.І. Лафітський [5, с. 375], українські правники та історики Л.М. Бостан, С.К. Бостан [6, с. 456], П.В. Голобуцький, О.О. Михайлов [7, с. 84], Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун [8, с. 242] та ін. Для того, щоб погодитися або не погодитися з цим твердженням, беремося проаналізувати Ustawy rządowu і питання про те, наскільки цей документ відповідав епосі Просвітництва і духу актів Американської та Французької революцій. Разом з тим усвідомлюємо, що зрозуміти зміст та значення Конституції 3 травня неможливо без певного розуміння державного ладу Речі Посполитої і конкретних історичних умов, що склалися в цій країні та на міжнародній арені в XVIII ст. Тому дозволимо собі і короткий історичний екскурс.

Основний текст. По-перше, зазначимо, що термін Konstytucya не був новим у польському праві. Як загальновідомо, цей термін має давньоримське походження. *Конституції принципів* (constitutions principis) були однією з форм позитивного права

в імператорському Римі [9, с. 113]. Римське право знало декілька різновидів імператорських конституцій [9, с. 114], але за своєю природою це не були нормативні акти, що в епоху Нового часу отримали значення основного закону держави, акта вищої юридичної сили. Імператорські конституції в стародавньому Римі лише виражали волю нового суверена – принцепса, яка дорівнювала волі народу (у формі lex).

У середньовічній Європі завдяки рецепції римського права і використанню латини в основних сферах культурного життя, термін «конституція» також вживався для позначення актів, прийнятих правителями держав або представницькими органами держав щодо тих чи інших питань публічного або приватного права. Зокрема, в Польській Короні та Великому князівстві литовському постанови Вальних сеймів мали назву «устава», «ухвала», «конституція», «статут», «грамота», «привілей», «лист», «універсал», «артикул». Найбільш типовими для сеймових постанов XVI ст. були назви «ухвала», «устава», і в разі використання латини – «конституція» [10, с. 186].

Вживання терміну *конституція* для позначення актів вищої юридичної сили, що містять норми конституційно-правового характеру, пов'язане з епохою Нового часу. Зокрема, серед перших конституцій і конституційних проектів можна згадати Конституцію Корсики 1755 р. [11], Конституційний проект для Корсики Ж.-Ж. Руссо 1765 р. [12], Конституцію Нью-Гемпшира 1776 р., Конституцію Південної Кароліни 1776 р. і ще низку конституцій американських штатів, які діяли до прийняття нині

чинної Конституції США 1787 р. [13, с. 7]. З цього часу термін *конституція* отримав нове юридичне і політичне значення.

Затвердженню американської конституції передувало прийняття одного з найважливіших актів трансатлантичної цивілізації – Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки від 4 липня 1776 р. Американська декларація виходила з того, що тільки *народ є джерелом влади* і що сама держава та уряд мають право на існування тільки в тому разі, якщо вони служать людині і захищають її інтереси. Декларація проголошувала, що *всі люди створені рівними і наділені окремими невідчужуваними правами*, до яких відносяться життя, свобода, прагнення до щастя і право на спротив [14, с. 53].

Слідом за Американською вибухнула Французька революція, епохальним документом якої стала Декларація прав людини та громадянина 1789 р., і згодом 3 вересня 1791 р. була прийнята перша французька Конституція. В цей же час Річ Посполита, сподіваючись з користю для себе використати міжнародно-політичну ситуацію (її небажаний протектор – Російська імперія, опинилася в стані війни з Туреччиною та Швецією одночасно) зробила відчайдушну спробу реформувати свою політичну систему, і прийняла 3 травня 1791 р. *Ustawu rządowu*, або *Konstytucyu* з 3 маја [15].

Річ Посполита, створена Люблінською унією 1569 р., на відміну від більшості країн Європи, де склалася абсолютистська форма правління, виділялася серед інших своєрідною, не характерною для ранньомодерної доби, політичною системою. Це була Республіка шляхетської нації. Завдяки тим привілеям, які були отримані ще за часів Польської Корони, і сприятливій економічній кон'юктурі XVI – початку XVII століть, шляхта Речі Посполитої набула повного контролю над усіма сферами політичного, економічного та соціального життя. В державі склався політичний ідеал «шляхетської демократії»: те, що корисно для шляхтича-землевласника, є корисним для держави, інтерес шляхетського стану є державним інтересом [1, с. 156].

За «Артикулами Генріха Валуа» 1573 р., що визначали основи державного ладу Речі Посполитої, державу очолював король, обраний шляхом *вільної елекції* – принцип, за яким вся шляхта мала безпосереднє право брати участь у виборах короля. Король відмовлявся від спадкування трону і зобов'язувався найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики вирішувати спільно з Сенатом і кожні два роки скликати Сейм.

Найважливішим інститутом Речі Посполитої був Вальний сейм – орган представництва виключно шляхетського стану. Він складався з Сенату та Посольської ізби. Король, як голова Сенату, був складовою частиною Сейму. Король, Сенат та Посольська изба розглядалися як три «політичних» або «сеймових» стани. Артикули 1573 р. закріплювали правило, що рішення, прийняті Сеймом вимагають згоди всіх трьох станів. Сейм збирався щонайменше раз на два роки і його робота тривала 6 тижнів. Рішення в Сеймі

приймалися *одностайно*. Як зазначають польські дослідники [1, с. 202], основою *вимоги одностайності* був старовинний принцип *nemine contradiente*, який вимагав узгодження всіх рішень. У Посольській ізбі проекти ухвал обговорювалися доти, доки не вдавалося узгодити всі позиції, і це прагнення до єдності вважалося *принциповою рисою свободи*. Звичай все обговорювати і необхідність постійно переконувати опонентів створювали в суспільстві атмосферу участі в політичному житті. Наявність цього принципу призводила до того, що сейми розходилися, не затвердивши ухвал. Але неможливість прийняти ухвалу (конституцію) або затвердити податки на ведення війни вважалася меншим злом, ніж недотримання прав [1, с. 202]. З середини XVII ст. до вимоги одностайності при прийнятті рішень додається і принцип *liberum veto*, вільної заборони на будь-яке рішення сейму з боку будь-кого з його учасників.

У Речі Посполитій *не існувало уряду*. Король призначав урядовців центрального управління, але це були посадові особи Речі Посполитої, а не слуги короля [1, с.206]. Доходи держави, в умовах дії принципу *податкової свободи шляхти*, не були достатніми для того, щоб склався апарат управління, що залежав виключно від волі короля. Не вистачало коштів на утримання армії, яка опинилася цілком під контролем магнатів.

Важливим елементом стабільності суспільства шляхта вважала норму Артикулів 1573 р. про можливість чинити опір королю, коли він порушує права і привілеї шляхти, що втілювалося в інституті *шляхетських конфедерацій*.

Права і привілеї шляхти в суспільному і політичному житті отримали назву «*золотих шляхетських вольностей*», а в XVIII ст. «кардинальних прав»: право вільної елекції при виборах короля; принцип одностайності при прийнятті рішень сеймом, *liberum veto*; вимога закону, щоб державні посади розподілялися лише між представниками шляхетського стану, вимога закону про несумісництво посад; право створювати політичні конфедерації; право недоторканості особи шляхтича, право нести покарання виключно на основі судового рішення, право на суд представниками своєї верстви, недоторканість шляхетської власності, податкова свобода шляхти. В середині шляхетського стану, безумовно, існувала майнова нерівність, однак формально діяв *принцип шляхетської рівності*. Ці права переважна більшість шляхти воліла зберегти назавжди. Сама думка про необхідність реформування державного ладу і посилення ролі монарха сприймалася шляхетським суспільством як загроза шляхетським вольностям.

Протягом всього XVII ст. тривало протистояння між прибічниками шляхетських вольностей і захисниками ідеї сильної королівської влади. Пропоновані королями династії Вазів реформи щодо роботи сейму, виборів короля, функціонування армії і т.ін. одностайно відхилялися Посольською ізбою. Свобода шляхтича ставилася вище сили і міцності держави. Річ Посполита повільно перетворювалася на різновид олігархічної (магнатської) республіки,

що була позбавлена дієвої виконавчої влади. Суперництво між магнатськими фракціями вело до занепаду Сейму і дезорганізації сеймиків.

Війни з Османською імперією, Швецією, Військом Запорозьким і Московією виснажили Річ Посполиту. І якщо в XVI – середині XVII ст. з країною рахувалися як з важливим гравцем у східній частині Європи, то на початку XVIII ст. вона перетворюється на об'єкт міжнародної політики. Від того часу золоті шляхетські вольності існують тільки тому, що це вигідно сусіднім іноземним дворам (Пруссії, Росії, Швеції, Австрії). Але шляхта Речі Посполитої воліла це не помічати. З 1717 р. «гарантом» золотих шляхетських вольностей стала Російська держава.

Залежний стан і політична анархія не заважали вільному обертанню в Речі Посполитій політичних ідей. Протягом 20 років (1765-1785) журнал «Monitor» розповідав про всі дискусії епохи Просвітництва та події в Західній Європі. Часопис Історично-Політично-Економічний систематично обговорював програми відродження країни. Існувала ціла плеяда блискучих авторів: ректор і реформатор Ягеллонського університету Гуго Колонтай (1750-1812), філософ, геолог, перекладач Станіслав Сташиць (1755-1826), драматург Юліан Урсин Немцевич (1758-1841) [16, с. 440]. Патріотичні реформатори мали змогу вільно пропагувати серед шляхти свої ідеї. Скориставшись черговою Російсько-Турецькою війною 1787-1792 рр., сподіваючись на допомогу революційної Франції та сусідньої Пруссії, що виступила з ініціативою союзу з Річчю Посполитою, патріоти Речі Посполитої зробили останню спробу реформувати політичну систему своєї держави.

У жовтні 1788 р. був скликаний Сейм, що увійшов в історію під назвою **Чотирирічний** (1788-1792) або Великий. Як зазначає Дейвіс Норман, кожному, хто мав відчуття реальності було зрозуміло, що діяльність Чотирирічного сейму була пов'язана з серйозним ризиком російської інтервенції [16, с. 442]. За тих зовнішньополітичних обставин, що склалися, єдиним шансом для Польщі вижити було не робити будь-яких різких рухів, а залишатися у стані спокою, але польські реформатори обрали інший шлях.

Після збігу звичайних 6 тижнів, Сейм відмовився припинити роботу і перетворився на легальну конфедерацію (в умовах конфедерацій рішення приймаються більшістю), що вирішила працювати аж поки не будуть проведені важливі для країни закони. В 1790 р. після завершення дворічного терміну роботи, сейм прийняв рішення не розходитися, а дообрати новий склад послів, щоб прискорити розробку законів. Але загалом важко було змінити менталітет шляхти. Старошляхетська партія, яка не бажала посилення королівської влади, чисельно переважала реформаторів, хоча реформатори зі свого боку переважали своєю активністю.

Першим кроком Сейму стала ухвала від 20 жовтня 1788 р. про збільшення армії до 100 тис. Вводився податок: 10% на доходи шляхти і 20% на доходи духовенства. В наступному році через нестачу коштів чисельність армії досягла лише 65 тис., але і це вже було справжнім проривом. Постійна Рада

при королі ліквідувалася ухвалою від 19 січня 1789 р., що означало відмову від визнання домінуючої ролі Росії. Станіслав Август пристав на бік реформаторів [1, с. 283]. Сейм проголосив принципи територіальної неподільності Речі Посполитої. Була створена сеймова комісія для роботи над поліпшенням форми правління. 29 березня 1790 р. з Пруссією був укладений договір проти зовнішньої загрози, що створило у реформаторів ілюзію можливості звільнити країну від російської залежності. 24 березня 1791 р. була проведена реформа сеймиків – у сеймиках тепер не могла брати участь безземельна шляхта [17, с. 262], це був відчутний удар по магнатах, що маніпулювали на виборах голосами шляхти-голоти. А 18 квітня 1791 р. сейм прийняв Уставу про королівські міста [17, с. 235], яка згодом стане складовою частиною Конституції.

І нарешті, 3 травня 1791 р., як зазначає Дейвіс Норман, «сейм став сценою ретельно спланованого перевороту» [16, с. 442], в цій думці його підтримують і інші автори [1, с. 289]. Під час пасхальних канікул на сесію Сейму зібралася лише частина шляхти, що прагнула перетворень (182 особи). В умовах загального піднесення **Ustawa rządowa** (Устава про управління) була прийнята Сеймом. Проти проголосувало 72 депутати. А 4 травня 1791 р. окремі послы Сейму (28 осіб) внесли у книгу варшавського гродського суду протести проти незаконного прийняття Конституції 3 травня, але 5 травня Сейм визнав будь-які подібні протести такими, що не мають законної сили [8, с. 241; 18, с. 235].

Ustawa rządowa (Устава про управління) Речі Посполитої від 3 травня 1791 р. [15] не мала офіційної назви Конституція, хоча сам термін неодноразово зустрічається в її тексті. Пояснення цьому досить просте: для позначення актів польського сейму доволі часто використовувався термін конституція в значенні акта сейму (одного з інших). Але за суттю це, безумовно, був нормативний акт, що визначав форму правління держави та соціальний статус різних станів суспільства, а отже **акт конституційно-правового характеру**, причому не дарований королем, а прийнятий представницьким органом.

Конституція 3 травня була *базовою*, такою, що заснувала фундамент нового державного ладу, але однією з низки конституцій Чотирирічного сейму, що були прийняті в 1791-1792 рр., і визначали державний і суспільний лад Речі Посполитої (31 травня 1791 р. – Страж прав, 17 червня і 20 червня 1791 р. – Комісія поліції, 27 жовтня 1791 р. – Комісія фінансів, 18 травня 1792 р. – Військова комісія і т.ін.). Сама Конституція 3 травня 1791 р. містила 11 розділів, її складовою частиною стали вже прийняті сеймом ухвала про королівські міста й ухвала про сеймики.

У тексті Конституції 3 травня явно простежується вплив політико-правових ідей епохи Просвітництва, актів Американської і Французької революцій, англійського політико-правового досвіду. Зокрема, можемо виділити наступне:

1. Політичним ідеалом епохи Просвітництва, Американської та Французької революцій є ідея

того, що будь-яка влада в людському суспільстві бере свій початок з волі народу (Ж. Ж. Руссо). В розділі V Конституції 3 травня «Управління або визначення публічних влад» (Rząd, czyli oznaczenie władz publicznych) читаємо: «Wszelka władza społeczności ludzkiej początek swój bierze z **woli narodu**» – вся влада в співтоваристві людським початок свій бере з волі народу/ нації. І тут виникає питання, кого саме автори Конституції відносять до *narodu polskiego*? Як загальновідомо під терміном «народ» або «нація» в річпосполитську епоху розумілася шляхта – «сармати». Читаючи розділ IV, що присвячений селянам, натрапляємо на визначення, що «*lud rolniczy*» є «*najliczniejszą w narodzie stanowi ludność*», тобто поняття народу розширюється до всієї суспільної людності. В тексті закону також натрапляємо і на поняття «*obywatel*» – громадянин, під яким слід, очевидно, розуміти кожного мешканця Речі Посполитої [7, с. 84]. Однак автор статті дозволяє собі припустити, що коли йдеться про здійснення політичної влади, під терміном народ розуміється саме шляхта, яка продовжує згідно з Конституцією здійснювати в країні політичну владу, і лише незначною мірою заможне міщанство. В розділі VI «Сейм чи влада законодавча» (*Sejm Czyli Władza Prawodawcza*) читаємо: «... оскільки законодавство не може здійснюватися всіма, народ доручає це своїм вільно обраним представникам або послам». Але право обирати і бути обраним мала лише шляхта-землевласники і незначною мірою згідно з Уставою про королівські міста міщанство. Наступне положення про те, що послы, обрані сеймиками, мають розглядатися як представники всього народу, не стільки означає, що вони будуть діяти в інтересах в тому числі і простого народу, скільки, що вони не будуть зв'язані «інструкціями» місцевих сеймиків, як це традиційно було в Речі Посполитій.

Крім того, коли в розділі V «Управління або визначення публічних влад» йдеться про «законодавчу владу об'єднаних станів», то важливо зазначити, що в польській правовій традиції під «об'єднаними станами» розуміли аж ніяк не шляхту, міщан та духівництво, а «політичні стани»: короля, Сенат та Посольську ізбу.

2. Ідея *парламентаризму*. Законодавчим органом визнавався Сейм. Сейм (або «об'єднані стани») складався з двох палат: Посольської ізби і Сенату під головуванням короля (*Sejm czyli Stany zgromadzone na dwie Izby dzielić się będą: na Izbę Poselską i na Izbę Senatorską pod prezydencją Króla.*). Закон, прийнятий Посольською ізбою, мав негайно передаватися в Сенат. У сенаторській палаті законопроект або приймався, або відхилявся. Прийняття давало йому силу і святість закону. Якщо Сенат відхилив законопроект, останній міг бути внесений на наступний черговий сейм. Повторне прийняття законопроекту палатою послів зобов'язувало Сенат прийняти закон. Отже, правом відкладального вето був наділений не король, а верхня палата парламенту.

За Конституцією Закон мав прийматися більшістю голосів (*Wszystko i wszędzie większością głosów udecydowane być powinno*). Право *liberum*

veto, що руйнувало державу протягом майже півтора століття, скасовувалося назавше.

Король був складовою частиною Сейму, бо за Конституцією він головував у Сенаті, який складався з єпископів, воєвод, каштелянів і міністрів. Король у Сенаті міг подати один голос (*votum*), однак при рівності голосів йому надавався другий голос (*paritatem*).

3. Ідея розподілу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову (Ш.Монтеск'є). Завданням такого розподілу Конституція 3 травня називає збереження цілісності держави, свободу обивательську (громадянську) і порядок суспільний.

Розподіл влади, однак, не проводився до кінця: король як голова держави і виконавчої влади був складовою частиною законодавчого органу. Міністри одночасно були і членами Сенату. Тут зберігалася стара традиція Речі Посполитої.

Конституція 3 травня, виходячи з принципу розподілу влади, ухвалила, що судова влада не може здійснюватися ані законодавчими органами, ані королем. А лише магістратурами, встановленими та обраними для цієї мети. Водночас *Ustawa rządowa* підтверджувала наявність окремих станових судів (суди шляхти-землевласників, міські суди, референдарські суди для розгляду справ вільних селян та ін.), що не відповідало духу буржуазної епохи.

4. В розділі VII «Король. Влада виконавча» (*Król. Władza wykonawcza*) відчувається певний вплив англійської правової традиції, яка до Англійської революції XVII ст. оперувала поняттями: влада короля в парламенті, влада короля в Раді [19, с. 398].

Вищу виконавчу владу, згідно з польською Конституцією, сейм передавав «Королю в його Раді», яка називалася «Страж прав» (*Straż, czyli rada królewska*). Виконавча влада зобов'язана була точно дотримуватися і виконувати закони. Вона не мала права встановлювати або тлумачити закони, вводити податки та збори, змінювати встановлене сеймом розподілення фінансових доходів, оголошувати війну, укладати остаточно мир.

Згідно з Конституцією король мав широкі виконавчі повноваження. Щодо короля Страж прав був лише тільки *Радою*, яка не «зв'язувала» короля. Однак всі ухвали короля мали скріплятися підписом відповідного міністра, який і ніс персональну відповідальність. У разі спору між королем і урядом, король, а якщо він того не бажає, сеймовий маршалок, мав скликати сейм, що вирішував спірне питання. (Конституція 31 травня 1791 р. «Страж прав») [17, с. 252]. Для країни, де слабкість королівської влади вважалася за благо, а політична анархія була нормою, таке значне посилення влади короля стало важливим кроком вперед і давало надію на можливість збереження і зміцнення держави.

Передбачався і певний механізм стримування виконавчої влади парламентом: у разі, якщо більшість у 2/3 обох палат Сейму при таємному голосуванні на спільному засіданні заявить вимогу про зміну міністра, король має не гаючи часу призначити на його місце іншого.

Отже, якщо революціонери Франції прагнули позбутися абсолютизму в особі монарха, реформатори Речі Посполитої навпаки воліли посилити владу короля наскільки можливо, зокрема, закріпивши престол за певною династією (Веттинів); і шляхом зміцнення королівської влади та обмеження золотих шляхетських вольностей зберегти державу, що перебувала на краю загибелі. Ідеалом польських реформаторів була конституційна монархія.

Таким чином, у польській Конституції 3 травня бачимо намагання втілити в життя ідеї розподілу влади і суверенітету народу, які, однак, перепліталися з правовими поняттями періоду середньовіччя і ранньомодерної епохи. Цей висновок, зокрема, додатково підтверджується і наступним.

Ідея формально юридичної рівності як базова категорія актів Американської та Французької революцій не сприймалася більшістю польської шляхти. Конституція 3 травня зберігала стани і підкреслювала привілейоване становище шляхти, яка залишалася фактично політичним народом Речі Посполитої.

Частиною польської Конституції ставав закон про міста (*Ustawa o Miastach Królewskich* 18 квітня 1791). Згідно з цим законом [17, с. 236, 241-242], міщани в королівських містах отримали право недоторканості особи, право на зайняття окремих адміністративних, судових та духовних посад, право виступати в якості адвокатів у судах всіх інстанцій, право на отримання нижчих офіцерських чинів. Спрощувалася процедура нобілітації (прийняття до шляхетського стану) заможних міщан. Такі положення закону нарешті відкривали шлях до формування в Польщі стану буржуазії, а відповідно, і шлях до зародження громадянського суспільства. Надалі були прийняті ще низка конституцій, що регулювали стан міст та міського населення в Речі Посполитій (ухвали від 24 і 27 червня 1791 р. («Внутрішній устрій міст»), та ухвала від 3 жовтня 1791 р. («Устрій міських судів»)) [17, с. 241]. Міста були допущені в сейм, однак міські депутати не мали права ухвального голосу, вони могли висловлювати свою думку лише щодо міських питань, але і це вважалося прогресом, що мав привести до повного визнання прав міщан у сеймі [17, с. 262; 18, с. 234].

Стан селянства за Конституцією 3 травня не змінювався, лише визнавалося (Розділ IV *Chłopi Włościanie*), що селяни перебувають під опікою та захистом держави.

Іншою важливою ідеєю Американської і Французької революцій була ідея секуляризації і свободи віросповідання (п. 10 Декларації прав людини і громадянина 1789 р., розділ I Конституції Франції від 3 вересня 1791 р. [14, с. 86, 94], Поправка I Білля про права 1891 р. [14, с. 73]). Польща, маючи досить тривалу історію релігійної толерантності (що була юридично закріплена Варшавською конфедерацією 1573 р.), відкинула ідею секуляризації і розділом I Конституції 3 травня (*Religia Panująca*) визнавала пануючою релігією католицизм, хоча і не забороняла сповідання іншої релігії.

Ознакою перемоги буржуазної доби є ідея формально юридичної рівності. У цьому сенсі польська Конституція 3 травня духу нової епохи не відповідає. Тому важко погодитися з авторами Історії Польщі (Михал Тимовський, Ян Кеневиц, Ежи Хольцер), які називають *Ustawy rządowe* «першою в Європі Конституцією нового типу, що створена на зразок французької Декларації прав людини і громадянина» [1, с. 289]. Розіб'ємо подану тезу на дві частини: 1) Конституція 3 травня – перша європейська конституція нового типу; 2) Конституція 3 травня створена на зразок Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Щодо першої частини можна сказати наступне. За своєю формою *Ustawa rządowa* відповідає ідеї Конституції як основного закону. Вона приймалася не в зв'язку з черговою елекцією короля і не має статусу традиційних для Польщі *Pacta conventa*, що визначали державний лад, права та обов'язки короля (Артикули Генріха Валуа 1573 р. та ін.) У Конституції 3 травня закладена модерна ідея суверенітету народу і розподілу влади, але обидві правові конструкції не були доведені в тексті документа до логічного завершення. Другу тезу авторів Історії Польщі про те, що Конституція 3 травня створена на зразок Декларації прав людини і громадянина, можна вважати суттєвим перебільшенням, бо ніде в її тексті не йдеться про «природні, невід'ємні і священні права людини» (Преамбула Декларації). В п. 1. французької Декларації проголошується: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися лише на вимогах загальної користі». Аналогічна ідея міститься і в першій Французькій Конституції від 3 вересня 1791 р.: «... нема більше ані шляхетства, ані перства, ані спадкових, ані станових відмінностей...» Французька Конституція від 3 вересня 1791 р. містить широкий перелік природних і громадянських прав (Розділ I) [14, с. 94].

Нічого подібного в польській Конституції 3 травня ми не знаходимо. Навпаки розділом II цієї Конституції (*Szlachta Ziemiańska*) закріплюються шляхетські привілеї, надані цьому стану від Казимира Великого, Людовіка Угорського, Владислава Ягелли, підтверджується принцип шляхетської рівності, що затвердився на теренах Польщі з XV ст., хоча і був певним чином обмежений свавіллям магнатів у II половині XVII, XVIII ст.ст. Отже, гасло «*Liberté, Egalité, Praternité*» польська ментальність розповсюджувала лише на шляхетський стан.

У тексті Конституції ми бачимо обмеження золотих шляхетських вольностей з метою посилення держави, зокрема, ліквідацію принципу вільної елекції короля, скасування *liberum veto* та шляхетських конфедерацій. Але щодо станового поділу, висновок може бути один: будь-яких радикальних змін щодо суспільного ладу Речі Посполитої Конституція 3 травня не містила, а тому не може в цьому сенсі бути поставлена на один щабель з Декларацією прав людини і громадянина і французькою Конституцією від 3 вересня 1791 р. Рівність, свобода і власність як невід'ємні права не визнавалися

за будь-яким членом суспільства. Що ж стосується права на спротив гнобленню, то автори Конституції з огляду на історичне минуле Польщі, закріплювали заборону на «konfederackie, jako duchowi niniejszej konstytucji przeciwne», як такі, що руйнують суспільство і владу (Розділ VI Конституції 3 травня).

Згідно з п. 16 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Суспільство, в якому не забезпечене користування правами і не проведення розподілу влади не має конституції». Польська Конституція закріпила певним чином ідею розподілу влади, однак не ідею природних і невід'ємних прав людини і громадянина. Отже, з точки зору духу і букви французької Декларації польське суспільство не отримало конституції. Але, на думку автора, польське суспільство кінця XVIII ст. з огляду на стан його політичного, економічного і соціального розвитку не було готове до таких радикальних змін.

Висновки. Декларація незалежності Сполучених Штатів 1776 р. та Декларація прав людини та громадянина 1789 р. ґрунтувалися на вченні про природні та невід'ємні права людини. А нормативно-правове закріплення прав людини і громадянина в Конституціях США та Франції мало величезне загальносвітове значення. І в цьому сенсі польська Конституція 3 травня була лише Конституцією для Польщі, що мала дати відповідь на конкретно-історичні виклики, що стояли перед цією країною наприкінці XVIII ст.

Ustawa rządowa або Конституція 3 травня суттєво змінювала форму правління Речі Посполитої і тому, безумовно, може вважатися революційним документом. Укладачі Конституції певною мірою використали англійський, французький та американський досвід, але в цілому Конституція була найтіснішим чином пов'язана з унікальною польською державно-правовою традицією. Вона створювалася задля майбутнього, а виявилася завершенням польської ранньомодерної історії. Конституція 3 травня не стала символом ментальної революції всієї шляхти, не стала ідеєю, за яку шляхта кінця XVIII ст. у масі своїй ладна була померти. В умовах агонії влади і суспільства прогресивна його частина зробила відчайдушну спробу реанімації державних і суспільних інституцій, не відчувачи, що залишився лише крок до того, щоб зажерливі сусіди роздерли державу на шматки.

Разом з тим Конституція 3 травня стала важливим елементом національної ідентичності в часи бездержавного існування, підживлюючи прагнення польського народу до відновлення власної держави. «Для пізніших поколінь, – як висловився Дейвіс Норман, – Конституція 3 травня набула символічної ваги, несумісної з її практичним значенням. То був Білль про права польської традиції, втілення всього, що було освіченим і прогресивним у польській минувшині, пам'ятник прагненню народу мати свободу» [16, с. 443].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тымовский М. История Польши / Михал Тымовский, Ян Кеневич, Ежи Хольцер. – [пер. с польск. В.Н. Ковалев, М.А. Корзо, М.В. Лескинен]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 544 с.
2. Ковальски Е.С. Зарождение европейского и польского конституционализма в XVIII веке / Е.С. Ковальски // Юстиция. – 2016. – № 1. – С. 2–12
3. Баев В.Г., Европейский конституционализм Германии и Польши (опыт историко-теоретического анализа): монография под ред. С.А. Комарова/ В.Г. Баев, Е.С. Ковальски – СПб.: Изд-во Юрид. ин-та, 2011. – 690 с.
4. Чехарина В.И. Основы конституционного права Республики Польша // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть: учебник для вузов / отв. ред. Б. А. Страшун. – 2-е изд. – М.: НОРМА, 2006. – 1104 с.
5. Лафитский В.И. Памятники конституционного правотворчества от первых конституций до Конституции Российской Федерации 1993 года / В.И. Лафитский // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2013. – № 3. – С. 372–392.
6. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – 2-е вид. перероб. й доп.: навч. Посібник. – К: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
7. Голобуцький П.В. Конституція Речі Посполитої третього травня 1791 / П.В. Голобуцький О.О. Михайлов // Енциклопедія історії України. Т.5. – К.: Наукова думка, 2008. – 84-85 с.
8. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Ів. Франка, 2002. – 752 с.
9. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов / Д.В. Дождев. – М.: Издательская группа ИНФА·М – НОРМА, 1996. – 704 с.
10. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т.; За ред. В.Я. Тація. – Т.1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
11. Конституція Корсики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pasqualepaoli.free.fr/2/2.html>
12. Конституційний проект для Корсики Ж-Ж. Руссо 1765 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitution.org/jjr/corsica.htm>
13. Лафитский, В.И. Основы конституционного строя США / В.И. Лафитский. – М.: Изд-во Норма, 1998. – 272 с.
14. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. – у 2-х т.; под ред. К.И. Батирова и Е.В. Поликарповой. – Т. 2. – М. Юрист, 2005. – 520 с.
15. Ustawa rządowa z 3 maja 1791 r. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///D:/книги%20з%20історії%20україни%20та%20ідпу/Конституція%20з%20мая/1791.pdf>
16. Норман Дейвіс. Боже ігрище. Історія Польщі / Дейвіс Норман. – [пер. з англ. Тарашук Петро]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
17. Кутшеба Станислав. Очерк истории государственного и общественного строя Польши / Станислав Кутшеба. – [пер. С польського Ядвіги Пашкович]. – СПб: Типография Суворина, 1907. – 287 с.
18. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII- XVIII ст.) / Ю.Бохан, В. Голубеў, У. Емельяныч і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 2007. – 344 с.
19. История государства и права зарубежных стран: учебник: в 2 т. – 3-е изд. – Т.1. Древний мир и Средние века / отв. Ред. Н.А. Крашенинникова и О.А.Жидков. – М.: Норма, 2008. – 720 с.